

Bilim ve Sanat Merkezlerinde Manevi Gelişimin Desteklenmesine Yönelik Bir Dersin Olabilirliği

Possibility of a Course to Support Spiritual Development in Science and Art Centers

Yasin YİĞİT¹

Geliş Tarihi (Received): 01.08.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 18.09.2024

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2024

Öz: Günümüz eğitim anlayışı öğrenciyi merkeze aldığı için eğitimde bireyin ilgi ve ihtiyaçlarına dikkat edilmektedir. Üstün yetenekli bireylerin ilgi ve ihtiyaçları, onların akranlarından farklı bir eğitime tabi tutulmalarını gerektirmektedir. Türkiye’de üstün yetenekli öğrencilerin özel eğitim ihtiyaçları Bilim ve Sanat Merkezleri adı verilen kurumlarda karşılanmaktadır. Bilim ve Sanat Merkezlerinde üstün yetenekli bireylerin sahip oldukları becerilerini keşfederek en üst düzeyde geliştirmek amaçlanmaktadır. Ancak kurum bünyesinde öğrencilerin doğrudan manevi gelişimlerini destekleyen bir ders bulunmamaktadır. Oysa öğrenci ilgi ve ihtiyaçlarından hareket etme misyonu olan bir eğitim kurumunda manevi ihtiyaçların göz ardı edilmesi bir çelişkidir. Bu çalışmada bilim ve sanat merkezlerinde manevi potansiyelin işlenmesine yönelik bir dersin olabilirliğini bilimsel açıdan ele almak amaçlanmıştır. Çalışma nitel araştırma desenine dayalı doküman incelemesi yöntemiyle yürütülmüştür. Bu bağlamda çalışmada disiplinler arası bir yaklaşımla farklı alanlarda yapılan araştırmalar incelenmiş ve sentezlenmiştir. Çalışma sonucunda söz konusu kurumlarda manevi gelişimi destekleyen bir derse yer verilmesi gerektiği beş farklı açıdan temellendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Üstün Yetenekli Öğrenciler, Bilim ve Sanat Merkezleri, Manevi Gelişim, Özel Eğitimde Din Öğretimi.

&

Abstract: Since today's education approach focuses on the student, the interests and needs of the individual are taken into account in education. Gifted individuals can develop their skills much faster thanks to their innate tendency to learn in their field of talent. In Türkiye, the special educational needs of gifted students are met in institutions called Science and Art Centers. However, there are no courses within the institution that directly support the spiritual development of students. However, it is a contradiction to ignore spiritual needs in an educational institution whose mission is to act from student interests and needs. In this study, it is aimed to examine from a scientific perspective the possibility of a course on the development of spiritual potential in science and art centers. The study was conducted with the document review method based on qualitative research design. In this context, research in different fields was examined and synthesized with an interdisciplinary approach in the study. As a result of the study, it is based on five different aspects that a course that supports spiritual development should be included in these institutions.

Keywords: Religious Education, Gifted Students, Science and Art Centers, Spiritual Development, Religious Teaching in Special Education.

Atıf/Cite as: Yiğit, Yasin. "Bilim ve Sanat Merkezlerinde Manevi Gelişimin Desteklenmesine Yönelik Bir Dersin Olabilirliği". *Dergiabant* 12/2 (Kasım 2024), 396-410. doi: 10.33931/dergiabant.1526620

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Doç. Dr., Yasin Yiğit, Kırkkale Üniversitesi, yasinyigit@kku.edu.tr.

1. Giriş

Zekâ kapasitesi ya da belli bir alandaki becerisiyle yaşlılarının çok daha ilerisinde bulunan kişiler, literatürde üstün yetenekli ya da özel yetenekli bireyler olarak ele alınır. Bireyin üstün yetenekli olarak tanımlanabilmesi için akranlarına kıyasla çok daha hızlı öğrenebilen, sanatsal ve akademik anlamda özel beceriye ve pratik zekâyâ sahip, soyut düşünebilen, bağımsız hareket ederek yüksek düzeyli bir performans ortaya koyabilen nitelikleri taşıması gerekir.² Bunlara ek olarak üstün yetenekli bireylerin çeşitli alanlarda özel yetenek, bireysel ve sosyal sorunlara duyarlı olma, onları özgün yöntemlerle çözebilme ve üst düzey bir motivasyona sahip olma özelliklerinin bulunduğu düşünülür.³

Üstün yetenekli bireyler, sahip oldukları özelliklerinden dolayı, öğrenme güçlüğü nedeniyle akranlarının gerisinde kalan öğrencilere benzer şekilde özel eğitim kapsamında öğretime tabi tutulur. Çünkü gelişimlerdeki farklılıktan dolayı onlara yönelik bir eğitimin kendi gereksinimleri doğrultusunda yapılmasına ihtiyaç duyulur.⁴ Nasıl ki öğrenme güçlüğü tanısı olan bireylerin daha yavaş öğrenmelerinden dolayı eğitimde hedeflenen kazanımlara ulaşmaları için daha çok çaba gerekir ve eğitim planı buna göre yapılandırılır. Benzer şekilde üstün yetenekli bireylerin de daha hızlı öğrenmelerinden dolayı özel bir ilgi ve plan doğrultusunda bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi beklenir.

Üstün yetenekli bireylerin eğitimlerinin kendi ilgi ve ihtiyaçlarından hareketle yürütülmesi gerekliliği, dünya çapında meselenin çeşitli açılardan ele alınmasına kapı açmış, yapılan araştırmalar neticesinde her ülke kendi şartlarına göre farklı modelleri denemeye başlamıştır.⁵ Türkiye’de bu rolü Milli Eğitim Bakanlığına (MEB) bağlı olarak üstün yetenekli öğrenciler için hazırlanan zenginleştirilmiş eğitim planına (ZEP) göre eğitim faaliyetleri yürüten Bilim ve Sanat Merkezleri (BİLSEM) icra etmektedir.

BİLSEM, okul öncesi dönemden başlayarak ortaöğretim sonuna kadar MEB Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde özel veya üstün yetenekli öğrencilerin bireysel yeteneklerinin farkına varmaları ve mevcut kapasitelerini en üst düzeyde geliştirerek kullanabilmeleri amacıyla açılan bağımsız özel eğitim kurumudur. Günümüzde 81 ilde faaliyetlerine devam eden bu kurumlar, yerleşim yerlerinin ulaşım imkanları, nüfusu ve hizmete ihtiyacı olan öğrenci sayısı gibi şartlar göz önünde bulundurularak valiliklerin teklifiyle bakanlık tarafından açılır.⁶ BİLSEM, öğrencilerin akranlarıyla birlikte örgün eğitim kapsamında öğrenim gördükleri kurumlara alternatif değildir. BİLSEM; okul öncesi, ilköğretim, ortaokul ve lise eğitimini aksatmayacak şekilde hafta sonu ya da okul dışı saatlerde az sayıda öğrencinin bulunduğu homojen sınıflarda bireylerin kendi kapasitelerine uygun olarak bireysel gelişimlerine fırsat tanıyan bir eğitim kurumudur.

BİLSEM’ler üstün yetenekli öğrencilerin bireysel gelişimine fırsat tanımakla birlikte toplumsal açıdan da önemli bir rolü icra etmektedir. Çünkü geleceğin bilim insanları olma potansiyeli taşıyan BİLSEM öğrencilerinin erken yaşlardan itibaren nitelikli bir şekilde yetiştirilmesinin, böylece onların mevcut potansiyellerinin açığa çıkarılarak işlenmesinin bireysel ve toplumsal bakımdan yadsınamaz derecede önemli olduğu söylenebilir. Bu yönüyle BİLSEM’lerin toplum için gerekli olan nitelikli insan gücünün yetiştirilmesine önemli bir katkı sağladığı düşünülebilir.⁷ Bu katkının sağlanmasında BİLSEM’lerde uygulanan zengin içerikli eğitim programlarının önemli bir rolü bulunur.

BİLSEM programları incelendiğinde sınıf seviyesine göre sırasıyla uygulanan destek eğitimi (DEP), bireysel yetenekleri fark ettirme (BYF), özel yetenekleri geliştirme (ÖYG), proje üretimi ve yönetimi

² MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi* (Ankara: MEB Yayınları, 2019), 393.

³ Joseph S. Renzulli, “The Three-Ring Conception of Giftedness: A Developmental Model for Creative Productivity”, *Reflections on Gifted Education* (Waco TX: Prufrock Press, 2016), 67; Nisa Gökden Kaya, “Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitimi ve BİLSEM’ler”, *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/1 (2013), 115.

⁴ Cem Şenol, *Üstün Yetenekliler Eğitim Programlarına İlişkin Öğretmen Görüşleri (BİLSEM Örneği)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Master’s Thesis, 2011), 10; Kaya, “Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitimi ve BİLSEM’ler”, 115.

⁵ Kaya, “Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitimi ve BİLSEM’ler”, 115.

⁶ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi* (Ankara: MEB Yayınları, 2016), 2-3.

⁷ Şenol, *Üstün Yetenekliler Eğitim Programlarına İlişkin Öğretmen Görüşleri (BİLSEM Örneği)*, 61-62.

programları aracılığıyla öğrencilere zengin bir eğitim imkanının sunulduğu görülür. Bu süreçte öğrencilerin Türkçe, tarih, coğrafya, felsefe, yabancı dil gibi sözel; matematik, fen ve teknoloji, fizik, kimya gibi sayısal; bilişim teknolojileri ve yazılım, teknoloji tasarım, robotik gibi teknik; görsel sanatlar, müzik, drama ve fotoğrafçılık gibi sanatsal dersleri zenginleştirilmiş bir şekilde alabildiği görülmektedir. Ancak programda felsefe öğretmenlerinin girebildiği seçmeli etik dersi dışında BİLSEM kapsamında öğrencilerin din ve değerlerle ilgili olarak kendilerini üst düzeyde geliştirerek manevi potansiyellerinin işlenebileceği bir dersin bulunmadığı görülmektedir.⁸ Bu kurumlara ilahiyat mezunu öğretmen ataması da yapılmamaktadır.⁹

BİLSEM’lerde elli üç farklı alan/branştan dersin (otuz dördü seçmeli) bulunmasına karşın din ve değer içerikli bir derse yer verilmemesi¹⁰ bu kurumlarda gelişimin birçok alanında desteklenen öğrencilerin manevi gelişimlerinin ihmal edildiğini düşündürmektedir. Oysa gelişimin zihinsel, sosyal, bedensel, duygusal gibi farklı boyutları bulursa da bu boyutların her birinin birbirini etkilediği bilinir.¹¹ Ayrıca eğitim alanında yurt dışında yapılan çalışmalara bakıldığında Türkiye’nin aksine maneviyatın üstün yetenekliliğin bir boyutu olarak değerlendirildiği ve özel eğitim kapsamında ele alındığı görülür.¹² Bundan ötürü Türkiye’de de insanın manevi potansiyellerinin açığa çıkarılıp geliştirilmesi şeklinde ifade edilebilecek olan manevi gelişiminin, özel eğitim kapsamında ele alınıp en az maddi anlamda düşünülebilecek melekelerin işlenmesi kadar önemli görülmesi gerektiği söylenebilir.

Toplumsal ve kültürel anlamda önemli bir yeri bulunan manevi değerlerin özel eğitim yoluyla üstün yetenekli öğrencilere kazandırılmasının göz ardı edilmemesi gereken bir ihtiyaç olduğu ifade edilebilir. Nitekim Nurettin Topçu’nun “Talebe hakikatler peşinde koşmayı meslek edinen insandır, gayesi manevi olgunlaşma olan bir mesleğin insanıdır, mekteplerin diploma müşterisi ve istikbalin mevki dilencisi değildir.”¹³ şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere eğitimde manevi gelişimin teknik ilerlemelerden önde tutulması gerektiği söylenebilir. Çünkü manen olgunlaşamayan, değerlerden yoksun bireylerin teknik bilgileri faydalı olmaktan ziyade zararlı olabilmektedir.¹⁴ Dolayısıyla eğitim ve psikoloji araştırmaları aracılığıyla zekâ türlerine manevi zekânın da eklenebileceğinin öne sürüldüğü¹⁵ günümüzde BİLSEM’in öğrencileri maddi ve manevi bütünlük gözetilerek çok boyutlu olarak tüm yönleriyle ele almaması, gelişimde bütünlüğün sağlanmasında bir engel olarak değerlendirilebilir. Bundan dolayı meselenin bilimsel açıdan ele alınması gerekir.

Din eğitimi literatürüne bakıldığında BİLSEM öğrencilerine yönelik olarak yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülür. Nitekim ilgili alan yazında üstün yetenekli öğrenciler hakkında sadece iki çalışmaya ulaşılabilmektedir. Bunlardan ilki olan “Üstün Yetenekli Öğrencilerin İhtiyaç Duydukları Manevi Danışmanlık Hizmetleri Üzerine Bir İnceleme” başlıklı çalışmada BİLSEM öğrencilerinin manevi yönelimleri ve manevi danışmanlık gereksinimleri tespit edilmeye çalışılmıştır.¹⁶ “Üstün Zekâlı Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi” başlıklı diğer çalışmada BİLSEM öğrencilerinin BİLSEM dışında aldıkları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerine

⁸ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 412-414.

⁹ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezlerine Öğretmen Seçme ve Atama Kılavuzu* (Ankara: MEB Yayınları, 2021), 11.

¹⁰ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 412-414.

¹¹ Mehmet Bilgin, “Bedensel ve Devinsel Gelişim”, *Eğitim Psikolojisi*, ed. Bilgin Yeşilyaprak (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2020), 59.

¹² Wilhelmina J. Vialle, “Spiritual Intelligence: An Important Dimension of Giftedness”, *Values and Foundations in Gifted Education*, ed. Kirsir Tirri (Australia: Wollongong NSW, 2007), 171; Deborah Fraser, “Some Educational Implications For Spiritual Giftedness”, *Gifted Education International* 18/3 (Ocak 2004), 258-263.

¹³ Nurettin Topçu, *Türkiye’nin Maarif Davası* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 109.

¹⁴ Topçu, *Türkiye’nin Maarif Davası*, 124.

¹⁵ Robert A. Emmons, “Maneviyat Bir Zekâ mıdır? Güdülenme, Biliş ve Nihâ İlgi Psikolojisi”, çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu - Fatma Şengül, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2008), 139.

¹⁶ Teceli Karasu vd., “Üstün Yetenekli Öğrencilerin İhtiyaç Duydukları Manevi Danışmanlık Hizmetleri Üzerine Bir İnceleme”, *Din ve Bilim-Muş Alparşlan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2018), 112.

yönelik tutumlarını farklı değişkenler açısından saptamak amaçlanmıştır.¹⁷ Ancak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ya da manevi gelişimi destekleyen başka isimde bir dersin programa eklenmesinin gerekliliğiyle ilgili olarak alan yazında herhangi bir araştırmayla karşılaşılmamıştır.

Bu araştırmada BİLSEM eğitim programlarına gelişimin manevi boyutunun desteklenebileceği bir dersin eklenmesinin gerekli olup olmadığını bilimsel yöntemlerle ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu bağlamda öncelikle BİLSEM'deki işleyiş kısaca ele alınmış, bunun akabinde BİLSEM öğrencilerinin özel ihtiyaçları göz önünde bulundurularak müfredata eğitimde manevi boyutu destekleyen bir dersin eklenmesi gerektiği kanaatine varılarak söz konusu dersin müfredata eklenmesi gerekçeli olarak temellendirilmeye çalışılmış, araştırmanın sınırlılığından dolayı dersin adının belirlenmesi, içeriği, yöntemleri ya da ölçme ve değerlendirilmesiyle ilgili detaylara girilmemiştir.

Çalışma nitel araştırma desenine dayalı doküman incelemesi yoluyla yürütülmüştür. Bilimsel araştırmalarda doküman incelemesi sık başvurulan bir yöntemdir. Bu yöntemde araştırmacı araştırdığı hususla ilgili olarak mevcut basılı ya da dijital dokümanlara ulaşır, onları sistematik bir şekilde inceleyerek ihtiyaç duyduğu verileri elde eder ve yorumlar.¹⁸ Bu çalışmada da gerek yurt içinde ve gerekse de yurt dışında alan yazında yer alan ilgili bilimsel araştırmalara ulaşılmış, bu çalışmalar incelenerek BİLSEM, üstün ya da özel yetenekli öğrenciler, üstün yetenekli öğrencilerin manevi gelişimini destekleyecek bir dersin temellendirilmesi hakkında gerekli veriler toplanarak değerlendirilmiştir.

2. Bilim ve Sanat Merkezlerinde Eğitim Öğretim

BİLSEM, üstün yetenekli öğrencilerin özel gereksinimlerini karşılamak, onların potansiyellerinin keşfedilerek nitelikli bir şekilde işlenmesi için yapılan çalışmalar aracılığıyla bireysel gelişimlerine katkı sağlamak, böylece toplumun ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücünü erken yaşlardan itibaren yetiştirmek amacıyla kurulan bir eğitim kurumudur. Türkiye'de açılan ilk BİLSEM, Ankara'da 1995 yılında kurulan Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezidir. Günümüzde 81 ilin tamamında en az bir tane BİLSEM bulunmaktadır.¹⁹ Bu kurumlarda eğitim, MEB Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Bilim ve Sanat Merkezleri Öğrenci Tanılama ve Yerleştirme Kılavuzu ile Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesine göre yürütülür.

BİLSEM süreci *genel zihinsel yetenek, görsel sanat ve müzik* olmak üzere üç farklı branş için öğrenci tanılamayla başlar. Bunun için öncelikle sınıf öğretmenlerinin gözlem formu doldurmasının akabinde okul yönlendirme komisyonu tarafından 1., 2., 3. ve 4. sınıf öğrencileri arasından öğrenci sayısının en fazla %20'si kadarı aday gösterilir. Bir öğrenci iki farklı branştan aday gösterilebilir ve kazanması durumunda her iki branştan da eğitim alabilir.²⁰

Aday gösterme süreci tamamlandıktan sonra il tanılama sınav komisyonu tarafından merkez tanılama sınav komisyonunun belirlediği ilkeler doğrultusunda *genel zihinsel yetenek, görsel sanat ve müzik* yetenek alanları ön değerlendirme iş ve işlemleri yürütülür.²¹ Bu aşamada öğrenciler okul tarafından e-Okul Yönetim Bilgi Sisteminde yayımlanan uygulama girişi belgesinde yazan tarih ve saatte tablet bilgisayarlar aracılığıyla elektronik ortamda genel zihinsel yetenek ön değerlendirme uygulaması, görsel algı, müzikal yatkınlık ön değerlendirme testlerinden kendilerine uygun olana tabi tutulur.²²

¹⁷ Cemal Tosun vd., "Üstün Zekâlı Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi", *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (2020), 43.

¹⁸ John W. Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, ed. Selçuk Beşir Demir, çev. Esra Bukova Güzel vd. (Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 2017), 183; Bilgen Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 173-177.

¹⁹ Sevinç Demir Tümen, "Bilim ve Sanat Merkezi Öğrencilerinin Öğrenmeye İlişkin Tutumları: Bolu BİLSEM Örneği", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2019), 258.

²⁰ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Öğrenci Tanılama ve Yerleştirme Kılavuzu* (Ankara: MEB Yayınları, 2022), 3.

²¹ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Öğrenci Tanılama ve Yerleştirme Kılavuzu*, 4-5.

²² MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Öğrenci Tanılama ve Yerleştirme Kılavuzu*, 6-7.

BİLSEM ön değerlendirme uygulamaları tamamlandıktan sonra daha önce yayımlanan takvimde belirtilen tarihte sonuçlar açıklanır. İkinci aşama olan bireysel değerlendirmeye hak kazanan öğrenciler için il tanılama sınav komisyonu tarafından yeniden uygulama takvimi oluşturulur. Genel zihinsel yetenek alanından bireysel değerlendirmeye hak kazanan öğrencilere ilde bulunan rehberlik araştırma merkezinde görevlendirilen testör tarafından zekâ testi uygulanır. Görsel sanat ve müzik alanlarından bireysel değerlendirmeye hak kazanan öğrencilerse ilde bulunan bir BİLSEM’de uygulama sınavına katılır.²³

Ülke genelinde tüm bireysel değerlendirmeler tamamlandıktan sonra daha önce yayımlanan takvimde belirtilen tarihte (genellikle yaz aylarında) sonuçlar açıklanır ve kayıt hakkı kazanan öğrenciler ilgili eğitim öğretim yılı başlamadan önce BİLSEM’e kaydolar.²⁴ Kayıt yaptıran öğrenciler, hafta içi örgün eğitim gördükleri okul ders saatleri dışında ya da hafta sonları, haftada 4-12 saat arasında bireysel olarak veya küçük gruplarla birlikte ders alır. Bu derslere devam zorunluluğu %70 oranındadır. Bunun yanı sıra öğrenci velileri çocuklarının kendi okullarına da dilekçe vererek zenginleştirilmiş eğitim planı (ZEP) doğrultusunda bireysel ders açtırma hakkına sahiptir.²⁵

BİLSEM’de derslere giren öğretmenler, en az üç yıl mesleki tecrübesi olan, BİLSEM’e Öğretmen Seçme ve Atama Kılavuzunda belirtilen diğer şartları taşıyanlar arasından sınavla görevlendirilir.²⁶ Görevlendirilen öğretmenler dönem başında kurum yönetimi tarafından hazırlanan ders atamalarına göre dil atölyesi, Türkçe atölyesi, matematik atölyesi, robotik atölyesi, görsel sanatlar atölyesi gibi isimler verilen sınıflarda sırasıyla uyum, DEP, BYF, ÖYG, proje üretimi ve yönetimi programlarına uygun dersleri yürütür.²⁷

Uyum programında en çok 2 ay süre içerisinde ve 40 ders saatinde öğrencilere BİLSEM’in vizyonu, misyonu, temel değerleri ve okul ortamı tanıtılır, öğrencileri tanımaya olanak sunan etkinlikler yürütülür ve bu süreçte öğrenciler hakkında elde edilen veriler öğretmenler kurulunda değerlendirilerek rehber öğretmen tarafından öğrenci dosyasında muhafaza edilir. Bunun akabinde başlayarak iki eğitim yılı süren destek eğitim programında tüm alan/disiplinlerle ilişkili bir şekilde öğrencilerin problem çözme, iletişim, iş birliği yapabilme, teknoloji okuryazarlığı, bilimsel araştırma gibi temel becerilerinin geliştirilmesi amacıyla sınıf ve branş öğretmenleri tarafından küçük grupta ya da bireysel olarak öğretim yapılır. Daha sonra 5. sınıftan başlayıp 2 eğitim öğretim yılı devam eden bireysel yetenekleri fark ettirme programı başlar. Bu süreçte öğrencilerin bütün alanları, kendi ilgi ve yeteneklerini derinlemesine tanıyabilmesi amacıyla branş öğretmenleri tarafından farklı alanlara özgü tutum ve becerilerle ilgili etkinlikler yapılır. Program tamamlanınca öğretmenler kurulu tarafından yapılan çoklu değerlendirme sonucuna göre öğrenciler özel yetenekleri geliştirme programı alanlarına yönlendirilir. Görsel sanat ve müzik branşı öğrencilerinin uyum programından (toplamda 7 eğitim öğretim yılı), genel zihinsel yetenek branşı öğrencilerinin BYF’den sonra (2 eğitim öğretim yılı) başladığı ÖYG programında öğrenci merkezlilik ilkesine göre özel yetenek alanına/alanlarına uygun bilimsel ve sanatsal etkinlikler yapılarak bu becerilerin en üst seviyede geliştirilmesi hedeflenir. Son olarak öğrenciler ortaöğretimden mezun olana kadar proje üretimi ve yönetimi programına tabi tutulur. Bu aşamada öğrenciler danışman öğretmenlerinin rehberliğinde her eğitim öğretim yılında bireysel olarak ya da grupta iş birliği halinde asgari bir adet proje hazırlar, projeler tamamlandığında bilsem modülüne işlenir.²⁸

²³ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Öğrenci Tanılama ve Yerleştirme Kılavuzu*, 7-10.

²⁴ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Öğrenci Tanılama ve Yerleştirme Kılavuzu*, 2.

²⁵ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 398, 412.

²⁶ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezlerine Öğretmen Seçme ve Atama Kılavuzu*, 4.

²⁷ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 400.

²⁸ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 400-404.

3. BİLSEM Programlarına Manevi Gelişimi Destekleyen Bir Dersin Eklenmesinin Gereçekçeleri

İnsan, birtakım potansiyellerle dünyaya gelen ve çevreyle etkileşime girerek potansiyellerini geliştirebilen bir varlıktır. Bu potansiyeller arasında fiziksel ve zihinsel olarak değerlendirilebilecekler olduğu gibi duygusal ve ruhsal olanlar da bulunur. Genel anlamda gözle görülemeyen, elle tutulamayan ve salt duyularla sezilebilen; psikoloji, tasavvuf, ahlak ve din gibi alanlarla ilgilenen disiplinlerin ortak çalışma alanına giren maneviyat²⁹ da bu potansiyeller arasında yer alır. Manevi gelişim, maneviyat potansiyelinin açığa çıkarılarak işlenmesi, böylece insani kemale, ahlâkî mükemmelliğe ve İslâmî bakış açısıyla düşünülecek olursa Kur'an-ı Kerim'de alâ-yı illiyyîn ifadesiyle anılan salih insanların derecesine ulaşma süreci şeklinde ifade edilebilir.³⁰

Maneviyat potansiyelinin işlenmesiyle manevi gelişiminde ilerleme kat edebilen insanın ahlâkî değerlere yönelerek onları içselleştirmesi, böylece kalp gözünün açılması ve etrafında olup bitenleri daha selim bir akılla, madde ve mana bütünlüğü gözeterek değerlendirmesi, böylece daha makul bir anlama ve algılama yetisine sahip olması beklenir. Ayrıca manevi gelişimin bireyin haz odaklı yaşamaktan mana odaklı bir yaşam stiline yönelmesine, karşılaştığı sorunlarla maneviyatından aldığı güç, cesaret ve motivasyonla mücadele etmesine aracılık ederek daha anlamlı ve memnuniyet verici bir hayat sürdürmeye katkı sağlayabileceği düşünülür.³¹

İnsanların maneviyatı genel olarak dinleri aracılığıyla tecrübe etmesi³² dolayısıyla manevi gelişim, farklı disiplinler tarafından ele alınabildiği gibi din eğitimi kapsamında da değerlendirilebilir. Zira din ve değer öğretiminde belli bir dini benimsetme amacı olmasa dahi dinden öğrenme adı verilen yaklaşımın benimsendiği din eğitimi faaliyetlerinde öğrencilerin dinî meseleler hususunda kendi görüşlerini geliştirmelerine rehberlik etmenin yanı sıra din aracılığıyla bireylerin manevi tekamülünün desteklenmesi hedeflenebilmektedir. Böylece öğrencilerin din ile mesafeleri korunarak ahlâkî ve ruhi anlamda gelişimlerine katkı sağlanmaya çalışılmaktadır.³³

BİLSEM'lerde de öğrencilerin ve ailelerinin dinî anlamdaki bireysel farklılıkları dikkate alınarak dinden öğrenme yaklaşımına uygun bir din eğitimi programının uygulanmasının bir ihtiyaç olduğu düşünülebilir. Çünkü bu program aracılığıyla öğrencilerin madde ve olayların arka planındaki gerçeklikleri keşfetmeleri sağlanabilirse öğrencilerde daha derin bir merak duygusu uyanabilir. Bu merak duygusuyla sadece görünenle yetinmeyip somut gerçekliğin ötesini öğrenmek isteyen bireylerde daha güçlü bir sorgulama ve araştırma isteği ortaya çıkabilir.³⁴ Bunun yanı sıra manevi gelişimde ilerleme kateden öğrencilerin salt maddiyatçı ve çıkarıcı bakış açısından uzaklaşarak insanlığın yararına olacak projelere imza atmaları beklenebilir.

Erken yaşlardan itibaren birer bilim adamı gibi çeşitli bilimsel projeler geliştiren BİLSEM öğrencilerinin önemli bir bölümünün gelecekte topluma yön verecek mevkilerde bulunacakları kuvvetle muhtemeldir. Bu öğrencilerin BİLSEM'de kendi gelişimlerine uygun olarak manevi gelişimlerinin ihmal edilmesinin bireysel ve toplumsal anlamda önemli bir kayıp olduğu değerlendirilebilir. Zira insanı ruh ve beden bütünlüğünde ele alması beklenen eğitim aracılığıyla bu öğrencilerin insanî değerleri yeterli oranda benimsememelerinin önemli bir eksiklik olduğu ifade edilebilir ve bu durum onların gelecekte toplumsal

²⁹ Yasin Yiğit, *Maneviyat Eğitimi & Manen Güçlenmenin Yollarını Aralayan Dinî, Manevi, Tasavvufi, Psikolojik ve Pedagojik Bir Değerlendirme* (Ankara: Nobel Yayınları, 2022), 62.

³⁰ Hasan Meydan, *Din Eğitiminde Manevi Boyut (İnsanın Manevi Potansiyeli, Manevîyatçılık ve Din Eğitimi)* (İstanbul: DEM Yayın, 2015), 60.

³¹ Yiğit, *Maneviyat Eğitimi & Manen Güçlenmenin Yollarını Aralayan Dinî, Manevi, Tasavvufi, Psikolojik ve Pedagojik Bir Değerlendirme*, 115.

³² Peter C. Hill - Kenneth I. Pargament, "Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality: Implications for Physical and Mental Health Research.", *American Psychologist* 58/1 (2003), 64-65.

³³ Muhiddin Okumuşlar, "Çok Kültürlü Toplumlarda 'Din Hakkında Öğrenme' ve 'Dinden Öğrenme' Modeli", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (2007), 256-257.

³⁴ Meydan, *Din Eğitiminde Manevi Boyut*, 60.

ilerlemeye madde ve mana bütünlüğü gözeten bir katkı sağlamada yetersiz kalmaları tehdidini doğurabilir.

Yukarıda ifade edilen genel değerlendirmenin yanı sıra meselenin çeşitli açılardan ele alınmasının yerinde olacağı ifade edilebilir. Bu bağlamda BİLSEM programlarına öğrencilerin manevi gelişimlerini destekleyen bir dersin eklenmesi birçok açıdan temellendirilebilir. Ancak çalışmanın sınırlılığından dolayı bu başlık altında mesele öne çıkan birkaç yönüyle kısaca ele alınmıştır. Bunlar:

- BİLSEM'in kendi benimsediği amaçlarla çelişmesi
- Ülkenin geleceğine yön verecek bireylerin kültürel değerleri içselleştirmemesi tehlikesi
- Sosyal bilimlerde din ve maneviyatı ele alan bilimsel araştırma ve projelerin de yürütülmesi
- Maneviyatın ruhsal sağlığın korunmasında ve motivasyon artırmadaki işlevselliği
- Eğitimde manevi zekânın göz ardı edilmemesi gerektiği

3.1. BİLSEM'in Kendi Benimsediği Amaçlarla Çelişmesi

Özel yetenekli öğrencilerin kendi gereksinimlerini göz önünde bulundurarak eğitim hizmeti veren bir devlet kurumu olan BİLSEM'in amaçları Bilim ve Sanatları Yönergesinde ifade edilmiştir. Bu yönergeye göre BİLSEM'de yürütülen eğitimin amacı:

Türk milli eğitiminin genel amaçları ve temel ilkeleri doğrultusunda özel yetenekli öğrencilerin ...ailesini, vatanını, milletini seven, ülkesine karşı görev ve sorumluluklarını bilen, bunları davranış hâline getirmiş bireyler olarak yetiştirilmesi, ülkesinin millî, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; bilimsel düşünce ve davranışlarla estetik değerleri birleştiren, üretken, kendini gerçekleştirmiş bireyler olarak yetişmeleridir...³⁵

BİLSEM'in amaçları incelendiğinde büyük oranda Türk milletinin asırlarca edindiği tecrübeler doğrultusunda benimsediği değerleri özel yetenekli bireylere kazandırma amacına yer verildiği, öğrencilere bu değerleri benimsetmenin yanı sıra onları koruyan ve geliştiren bireyler yetiştirmenin hedeflendiği görülür. Ayrıca BİLSEM yönergesinde, kurumun benimsediği amaçlara ulaşmak için hazırlanan BEP'te öğrencilerin tüm gelişim alanlarının dikkate alınması gerektiği vurgulanır.³⁶ Bütün bunlara rağmen BİLSEM'de halihazırda yürütülmekte olan program içerisinde doğrudan manevi gelişimi destekleyen din, ahlak ve değer öğretimine yönelik herhangi bir müstakil dersin bulunmaması, kurumun kendi amaçlarıyla çeliştiği şeklinde değerlendirilebilir. Zira bireyin maneviyattan soyutlanamayacak bir yapıda olması, manevi gelişim alanının da görmezden gelinmemesini gerektirir.

Yine BİLSEM'in hedefleri arasında bulunan, öğrencilerin iletişim ve sosyal ilişkilerde başarı kazanmaları amacına³⁷ ulaşılması için programda manevi gelişimi destekleyen bir derse yer verilmesinin önemli bir katkı sağlayacağı ifade edilebilir. Çünkü bilindiği üzere bireyin sosyal ilişkilerinde benimsediği ve davranışlarına yansıttığı merhamet, yardımseverlik, nezaket, dürüstlük, adalet, saygı gibi manevi değerler önemli bir rol oynar.

3.2. Ülkenin Geleceğine Yön Verecek Bireylerin Kültürel Değerleri İçselleştirmemesi Tehlikesi

Kültür toplumların örf, adet, gelenek ve göreneklerini, değerlerini, ideallerini, davranışlarını, kısacası yaşam biçimlerini ifade eden geniş kapsamlı bir kavramdır.³⁸ Bu geniş kapsamdan dolayı taşıdığı tüm manaları barındıran bir kültür tanımının yapılması zor olsa da literatürde çeşitli tanım denemeleriyle karşılaşılabilmektedir. Alan yazında yaygın olarak kabul gören bir tanıma göre kültür, toplumsal bir varlık olan insanoğlunun sahip olduğu bilgi, sanat, ahlak, inanç, gelenek gibi beceri ve alışkanlıkları ihtiva eden bir bütündür.³⁹

³⁵ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 451.

³⁶ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 451.

³⁷ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 451.

³⁸ Philip Smith, *Cultural Theory: An Introduction* (New York: Harper&Brothers, 2001), 2-3.

³⁹ Edward B. Taylor, *The Origins of Culture and Religion in Primitive Culture* (New York: Harper&Brothers, 1958), 269.

Toplumların kültürel özellikleri onları diğer toplumlardan ayıran ve ayakta tutan yegâne varlıklarıdır. Dolayısıyla kültürel özelliklerin ve değerlerin yozlaşmaya uğraması, yeni neslin öz kültürden uzaklaşarak kendi kültürüne yabancılaşmış bireylere dönüşmesi, toplumsal düzenin bozulmasına, kuşak çatışmasının meydana gelmesine, hatta toplumsal ve kültürel varlığın yok olması tehdidinin baş göstermesine neden olabilir.

Özellikle dünya çapındaki toplumların kültürel anlamda birbirinden tam anlamıyla bağımsız bir şekilde yaşayamamalarına neden olan küreselleşme süreci, yerel kültürlerin özünden uzaklaşarak egemen Batı kültürüne benzemesine yol açabilmektedir.⁴⁰ Günümüzde ekonomik gücünün de etkisiyle diğer toplumlara karşı kültürel hegemonyasını tesis eden Amerikan kültürünün evrensel ölçekte bir etki alanına sahip olduğu artık inkâr edilemez bir gerçektir.⁴¹ Nitekim medya aracılığıyla kolay bir şekilde Batı toplumlarının yaşam felsefesini özendiren çeşitli ideolojik fikirlere maruz kalan ve gelişimsel olarak değişime açık bir dönemde bulunan gençler öz değerlerinden uzaklaşarak kültürel yozlaşmaya neden olabilmektedir. Konuyla ilgili yapılan bir araştırmaya göre TV yayınları, bilhassa gençlerde kültürel yozlaşmaya neden olmaktadır.⁴² Yine başka bir araştırma, medyanın kültürel kimliği olumsuz anlamda etkileyerek şiddete, ahlâkî ve kültürel yozlaşmaya, toplumsal parçalanmaya neden olduğunu ortaya koymuştur.⁴³

Görülen o ki toplumların kültürel varlıklarını sürdürmeleri, küreselleşen dünyada giderek zorlaşmaktadır. Bu süreçte eğitimden beklenen kültürlenme amacına ulaşmak için daha güçlü bir gayret gerekmektedir. Bunun için eğitimin her kademesinde ve bütün okul türlerinde kültürlenme amacı gereği yeni neslin kültürel değerleri benimseyip korumalarına ve bunları çağa uygun olarak özüne aykırı düşmeyecek şekilde geliştirebilecek bir yetkinliğe sahip olmalarına yönelik öğretim faaliyetlerinin sürdürülmesinin milli bir görev olduğu söylenebilir. Bilhassa BİLSEM’de öğrenim gören öğrencilerin üstün yetenekleri dolayısıyla ülkenin geleceğine yön verecek potansiyelde bulunmalarından ötürü bu anlamda kültürel ve manevi değerleri içselleştirmelerine odaklanan müstakil bir ders aracılığıyla daha özenli bir şekilde yetiştirilmesinin eğitsel ve kültürel bir ihtiyaç olduğu ifade edilebilir. Nitekim onların kültürel değerlere duyarlı ve onları geliştirmede yetkin bir şekilde yetiştirilmeleri, üstün yetenekleri dolayısıyla sivrilerek dikkat çekebildikleri için normal gelişim gösteren akranlarıyla bir arada öğrenim gördükleri okullarında da model alınmalarını sağlayabilir.

3.3. Sosyal Bilimlerde Din ve Maneviyatı Ele Alan Bilimsel Araştırma ve Projelerin de Yürütülmesi

Bilim tarihiyle ilgili süreç incelendiğinde bugünkü anlamıyla bilimin tam olarak hangi yılda ortaya çıktığı bilinemese de Mısır, Mezopotamya, Hint ve Çin gibi doğu uygarlıklarının bu hususta öncü oldukları ve daha sonra bilimlerin gelişimine Batı toplumlarının da önemli bir katkıda bulunduğu kabul görülmektedir.⁴⁴ Yani bilimin ortaya çıkıp gelişmesi, tek bir toplumun ya da belli bir alanla ilgilenen bilim insanlarının tekeline değil, ortak bir birikimin kuşaktan kuşağa aktarılacak ve bunlar üzerinde yeni yeni araştırmalar yapılarak mümkün olmuştur. Bu süreçte toplumlar kendi atalarının bilgi birikiminden yararlanabildiği gibi bilhassa iletişim imkanlarının gelişmesiyle birlikte farklı toplumlarla da bilgi alışverişinde bulunarak bilimsel gelişmeye katkıda bulunmuşlardır.

Bugün gelinen noktaya bakıldığında bilimsel çalışmaların neticesinde birçok farklı disiplinin ortaya çıktığı ve bunların kendi uzmanlık alanına giren meseleleri çeşitli yönleriyle ele alarak araştırdığı

⁴⁰ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Cemal Güzel (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000), 67; İhsan Çapcıoğlu, “Küreselleşme, Kültür ve Din”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 154, 164.

⁴¹ Angela McRobbie, *Postmodernizm ve Popüler Kültür*, çev. Almıla Özbek (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), 118.

⁴² Kamil Şahin, “Kültürel Yozlaşmaya Neden Olan Bir Unsur Olarak Televizyon”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2011), 273.

⁴³ Nejla Mora, “Medya ve Kültürel Kimlik”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 5/1 (2008), 13.

⁴⁴ Eyüp Erdoğan, “Bilimin Doğuşunu Tarihsel Süreklilik İçerisinde İrdeleme”, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 6/3 (Aralık 2016), 165.

görülmektedir. Günümüzde onlarca farklı isimde bilim bulunmaktadır ve devam eden bilimsel çalışmaların gelecekte de yeni bilimlerin doğuşuna vesile olacağı aşikârdır. Söz konusu bilimlerin bir bölümü fen bilimleri, diğer bir bölümü ise sosyal bilimler grubunda yer almaktadır.

Gerek fen bilimlerinin gerekse de sosyal bilimlerin insanoğlunun yaşamsal ihtiyaçlarından ve evrenle ilgili merakından hareketle ortaya çıktığı, başka bir ifadeyle bunlarla ilgili gerçeklikleri anlama, açıklama ve kontrol altına alma çabasının bilimlerin doğuşuna zemin hazırladığı söylenebilir. Fen bilimlerinde fiziksel gerçekliği anlama, açıklama ve kontrol etme amacı güdüldükçe sosyal bilimlerde ise insanın toplumsal varlığı ve etkileşimlerini anlama, açıklama ve kontrol altına alma hedefi benimsenir.⁴⁵

Birçok alt dalı bulunan sosyal bilimlerde uzun bir dönem pozitivist, materyalist ve rasyonalist akımların etkisiyle din ve maneviyat bilim dışı olarak görülmüştür. Bu durum toplumsal araştırmalarda din ve maneviyatın etkisinin görmezden gelinmesine neden olmuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal bilimlerde görülen bu paradigma değişmiş, böylece metafizik/maneviyat olguları da bilimsel araştırmalarda ele alınan meseleler haline gelmiştir.⁴⁶ Halihazırda din eğitimi, din psikolojisi, din sosyolojisi ve din felsefesi gibi din bilimleri başta olmak üzere sosyal hizmet, psikoloji, sosyoloji gibi birçok bağımsız disiplin bünyesinde çalışmalarına devam eden araştırmacıların din ve maneviyatı ele alan lisansüstü tez, makale, kitap ve projeleri bulunmaktadır.

BİLSEM'ler, fen bilimlerinin yanı sıra sosyal bilimler alanında da öğrencilere özel yetenekleri göz önünde bulundurularak bilimsel çalışma becerisi kazandırmayı hedefler. Bu doğrultuda BİLSEM'lerde öğrencilerin disiplinler arası düşünmelerine, problem çözmelerine, bireysel ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bilimsel projeler geliştirmelerine yönelik eğitim faaliyetleri sürdürülür.⁴⁷ Diğer bir ifadeyle BİLSEM'lerde öğrenciler erken yaşlardan itibaren birer aday bilim adamı olarak yetiştirilir. Ancak söz konusu projeler kurumun eğitim programında yer alan derslere giren branş öğretmenlerinin gözetiminde kendi çalışma alanına giren konulardan seçilmekte, dolayısıyla manevi değerlerle ilgili projelerin ortaya konulması sınırlı kalabilmektedir. Öğrencilerin yaptıkları çalışmalarda ve ortaya koydukları projelerde seküler bir yaklaşımla din ve maneviyatın göz ardı edilmesiye geçmişte bilim alanında pozitivist yaklaşımın etkisiyle ortaya konan ve günümüzde yanlışlığı kabul edilen paradigmayla benzerlik gösterir. Bu yanlıştan dönülmesi bilim dünyasında uzun zaman almış, söz konusu gecikme din ve maneviyatın işlevselliğinden bilimsel olarak faydalanılmasını günümüze kadar ertelemiştir. Benzer bir ihmalden öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarından hareket ettiği iddiasında olan BİLSEM gibi bir eğitim kurumunun bir an önce dönmesi gerekmektedir.

BİLSEM'lerde din ve maneviyatla ilgili alanında uzman öğretmenler rehberliğinde sosyal araştırmalara ve projelere olanak tanıyan bir dersin yer almasının önemli bir kazanım olacağı söylenebilir. Çünkü bu sayede gözle görünenin ötesindeki gerçeklikleri fark eden öğrencilerde araştırmaya, sorgulamaya ve keşfetmeye yönelik olarak daha ziyade bir merak duygusu uyanabileceği gibi öğrencilerin ahlâkî, manevi, insani anlamda daha duyarlı olmalarına ve gelecekte sahip olacakları mesleği etik ilkelere riayet ederek icra etmelerine katkı sağlanabilir. Öte yandan öğrencilerin yürüteceği maneviyatla ilgili sosyal projeler sayesinde toplumda görülebilen ahlâkî çözümler ve manevi duyarsızlık gibi problemlerin çözümü için farklı ve özgün çözüm yolları bulunabilir. Böylece Andrew Wright'ın tespitine göre 20. yüzyılın manevi kayıtsızlığından kaynaklanan okul baskınları, toplu katliamlar⁴⁸ gibi okullaşma oranlarının artmasına rağmen günümüz eğitimi insanlarının dahi başvurabildiği eylemlerin önüne set çekilebilir.

⁴⁵ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler* (Ankara: Nobel Yayınları, 2017), 18-23.

⁴⁶ Muharrem Aka, "Dine ve Kültüre Duyarlı Psikolojik Danışmanlık-I: Manevi Danışmanlık Perspektifinden Kuramsal Analizler", *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 2 (Aralık 2020), 227; Metin Erdem - Bedrettin Kesgin, "Manevi Destek Uygulayıcılarının Manevi Destek Hizmetlerine İlişkin Görüşleri", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 7/15 (2017), 125.

⁴⁷ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 451.

⁴⁸ Andrew Wright, *Spirituality and education* (London: Routledge, 2000), 10-11.

3.4. Maneviyatın Ruhsal Sağlığın Korunmasında ve Motivasyon Artırmadaki İşlevselliği

Manevi yönelişler bireylerin en temel ihtiyaçları arasında bulunur. Nitekim insan salt maddeden ibaret olmayan ve bundan ötürü de maddi ihtiyaçlarına ek olarak manevi gereksinimleri de bulunan bir varlıktır. İnsanın manevi gereksinimlerine hayatın anlamının ve amacının keşfedilmesi, umut besleme, sevgi ve ait olma, yüce bir varlığa bağlanma ve ibadet etme, olay ve olguların arkasında yatan hikmeti anlama ve anlamlandırma, ölüm sonrasıyla ilgili sorularına makul cevaplar bulabilme gibi örnekler verilebilir.⁴⁹ Verilen örneklere bakıldığında manevi gereksinimlerden her birinin ruh sağlığıyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkisinin bulunduğu ifade edilebilir.

Ruh sağlığı denilince akla gelen bilimlerin başında psikoloji gelir. Geçmişte bilim camiasındaki pozitivist, materyalist, rasyonalist paradigmanın etkisiyle psikolojide din ve maneviyatın kökü kurutulması gereken bir hastalık kaynağı olduğu görüşü kabul görmekteyken günümüzde din ve maneviyatın hem bedensel hem de ruhsal sağlık açısından iyileştirici ve geliştirici bir potansiyelinin olduğu anlaşılmıştır.⁵⁰ Bundan dolayı manevi iyi oluş, manevi başa çıkma, manevi danışmanlık ve rehberlik gibi anahtar kavramlar üzerinde psikoloji, din psikolojisi, sosyal hizmet gibi disiplinler tarafından yapılan çalışmalar yoğunlaşmıştır. Yapılan araştırmalar psikolojiyle din ve maneviyatın entegrasyonuna yönelik çalışmaları gündeme getirmiştir.⁵¹ Bireylerin manevi yönelimlerinden terapi sürecinde yararlanan Ruhsal Yönelimli Bilişsel Davranışçı Terapi⁵² ve anlamsızlık duygusunu gidererek ruh sağlığını korumayı ve geliştirmeyi amaçlayan Logoterapi⁵³ gibi uygulamalar söz konusu entegrasyon çalışmalarına örnek olarak verilebilir. Bu uygulamalarla birlikte geleneksel anlayışta odak noktanın daha ziyade pozitivist bir yaklaşımla insan davranışlarını ve problemlerini açıklamaya çalışırken günümüzde herhangi bir psikolojik sorun olmasa da ruh sağlığının korunması ve geliştirilmesinin de odak nokta haline gelmiş olduğu görülmektedir.⁵⁴

Psikolojide ruh sağlığının korunması ve geliştirilmesinde önemli bir işlevselliğinin olduğu kabul edilen manevi yönelimlerin faydaları bununla sınırlı kalmamaktadır. Maneviyatın ayrıca kişiyi motive eden ve yaptığı işi nitelikli bir şekilde tamamlamasında katkı sağlayan güçlü bir yönü bulunmaktadır. Nitekim konuyla ilgili olarak işyeri maneviyatı hakkında yapılan bir araştırmada ulaşılan çıkarımlara göre çalışan kişilerin içsel, zihinsel ve fiziksel motivasyonlarını açığa çıkarmak için başvurulacak değer yargılarının içeren işyeri maneviyatının önemli katkıları bulunur. Çünkü çalışanların inanç ve değerlerinin çalıştığı kurumun misyonuyla uyumlu olması yapılan işle ve mesai arkadaşlarıyla olumlu ilişkiler kurmasına aracılık edebilmekte, bu da hem kendilerinin mesleki doyuma ulaşmalarını hem de yaptıkları işte verimin artmasını sağlayabilmektedir.⁵⁵ Dürüstlük, sorumluluk, çalışkanlık, özveri, sabır, şükür ve kanaat gibi birçok manevi değerın içselleştirilmesinin bu anlamda bireylere olumlu katkılarının olabileceği aşikârdır.

Maneviyatın ruh sağlığı üzerindeki etkileri ve motivasyon artırmadaki rolüne değindikten sonra mesele BİLSEM öğrencileri özelinde ele alınacak olursa bu öğrencilerin de her insan gibi buldukları gelişim dönemine has problemlerinin bulunmasından dolayı manevi değerlerden destek alarak ruh sağlıklarının korunmasının gerektiği söylenebilir. Nitekim öğrencilerin BİLSEM'lerde kendi seviyelerine uygun olarak

⁴⁹ Meydan, *Din Eğitiminde Manevi Boyut*, 5.

⁵⁰ Michael Utsch, "Pozitif Psikoloji'den Güdüler Din Psikolojisi Araştırmaları ve Terapik/Manevi Yardım Uygulamaları", çev. Abdülkerim Bahadır, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2008), 172.

⁵¹ Aka, "Dine ve Kültüre Duyarlı Psikolojik Danışmanlık-I", 227.

⁵² Ayfer Summermatter - Çınar Kaya, "An Overview of Spiritually Oriented Cognitive Behavioral Therapy", *Spiritual Psychology and Counseling* 2/1 (Şubat 2017), 49.

⁵³ Nesrullah Okan - Halil Ekşi, "Logoterapi ve Maneviyat İlişkisi", *Psikoterapi ve Psikolojik Danışmada Maneviyat Kuramları ve Uygulamaları*, ed. Halil Ekşi (İstanbul: Kaknüs Yayın, 2017), 165-167.

⁵⁴ Okan - Ekşi, "Logoterapi ve Maneviyat İlişkisi", 162.

⁵⁵ Dilek Kocabaş - Aynur Toraman, "Yoğun Bakım ve Ameliyathane Birimlerinde Çalışan Personelin İşyeri Maneviyatı Üzerine Bir Araştırma", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5/12 (Aralık 2018), 393-394.

manevi potansiyellerinin işlenmesi, karşılaştıkları bireysel ve toplumsal sorunları aşmada manevi başa çıkma mekanizmalarından nasıl yararlanabilecekleri hususunda beceri kazandırabileceği için yararlı olacaktır. Bu da kurumun amaçlarında bulunan öğrencilere problem çözme becerisi kazandırma hedefine⁵⁶ daha üst seviyelerde ulaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bilhassa ortaöğretim dönemine denk gelen ergenlik sürecinde karşılaşılan problemlerin ve duygusal hassasiyetin çokluğundan dolayı fırtına ve gerginlik dönemi olarak adlandırılan⁵⁷ gençlik döneminde öğrencilerin bu eğitsel ve psikolojik desteğe ziyadesiyle ihtiyacının bulunduğu ifade edilebilir. Bunun yanı sıra BİLSEM öğrencilerinin aynı anda iki okulda öğrenim görmeleri, akranlarından daha fazla sorumluluk yüklenmelerine neden olmaktadır. Bu öğrencilerinin yoğun eğitim temposunda motivasyonlarının canlı tutulması için manevi değerleri içselleştirip günlük hayatta kullanmalarına katkı sağlayan bir ders almaları yararlı olabilir.

3.5. Eğitimde Manevi Zekânın Göz Ardı Edilmemesi Gerektiği

Literatürde zekâ, soyut düşünme ve muhakeme yetisi, hızlı öğrenebilme, yeni ve özgün ürünler ortaya koyabilme, farklı durumlara kolay uyum sağlayabilme, daha önce öğrenilmeyen bilgileri keşfedebilme kapasitesi ve özellikle de problem çözme gücüyle ilişkilendirilen bir kavramdır.⁵⁸ Zekâ üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Howard Gardner, zekânın kültürel anlamda değeri olan ürünlere şekil verme, çözüm gerektiren yeni ve karmaşık sorunları fark etme ve karşılaşılan problemlere yönelik özgün çözüm yolları keşfedebilme yetisi olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹

Gardner tarafından ortaya atılan çoklu zekâ kuramına göre zekâ tektir, ancak onun kendi içerisinde farklı boyutları bulunmaktadır. Her insan zekanın tüm bileşenlerine sahip olsa da bunların bir ya da birkaçı diğerlerinden daha baskın olabilmektedir. Gardner bu zekâ alanlarını başlangıçta yedi farklı boyutta ele almış,⁶⁰ daha sonra yaptığı çalışmalar neticesinde doğacı zekayı da ekleyerek zekâ türlerini sekize çıkarmıştır.⁶¹ Ayrıca hiçbir zaman tüm araştırmacılar tarafından onaylanan belli bir sayıda zekâ türünden oluşan bir ana listenin olamayacağını ifade eden Gardner,⁶² manevi zekayı da zekâ türlerine eklenmeye değer bulunduğunu ifade etmiştir.⁶³

Gardner'in çalışmalarından hareketle manevi zekâ üzerine araştırmalar yapan Robert Emmons, maneviyatın çeşitli bilişsel ve güdüsel terimlerle kavramsallaştırılabilmesi, uyum sağlayıcı rolü, günlük hayatta karşılaşılan sorunların çözülmesindeki işlevselliği nedeniyle zekâ alanı olmak için gerekli ölçütleri taşıdığını saptamıştır.⁶⁴ Onun tespitlerine göre manevi zekânın beş ana unsuru bulunmaktadır. Bunlar:⁶⁵

- Aşkın/müteâl olana yönelik kapasite;
- Üst düzeyde manevî bilinç durumlarına girebilme yetisi;
- Günlük hayatta karşılaşılan olay ve olguları bir kutsal duygusuyla kuşatma yetisi;
- Hayatta karşılaşılan bireysel ve toplumsal sorunları çözmek için manevi başa çıkma mekanizmalarından yararlanma yetisi;
- Erdemli davranışları içselleştirme ve hayatına yansıtma yetisidir.

Yukarıda sıralanan manevi zekanın unsurlarına bakıldığında her birinin eğitim aracılığıyla geliştirilebilecek özellikte olduğu söylenebilir. Bu nedenle Emmons, *manevi zekâ karakter eğitim programı* adını verdiği eğitimlerle manevi potansiyelin işlenmesini, böylece tevazu gibi hayatta olumlu etkileri

⁵⁶ MEB, *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*, 2019, 451.

⁵⁷ Asude Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (Haziran 2022), 53.

⁵⁸ Hasan Hüseyin Özkan, "Çoklu Zekâ Kuramı ve Eğitim Programı Öğeleri İlişkisi", *e-Journal of New World Sciences Academy* 3/2 (Mart 2008), 335.

⁵⁹ Howard Gardner, *Frames of Mind the Theory of Multiple Intelligence* (New York: Basic Books, 1993), 63-64.

⁶⁰ Gardner, *Frames of Mind the Theory of Multiple Intelligence*, 77-251.

⁶¹ Howard Gardner, *Intelligence Reframed Multiple Intelligences for the 21st Century* (New York: Basic Books, 1999), 52.

⁶² Gardner, *Frames of Mind the Theory of Multiple Intelligence*, 64.

⁶³ Gardner, *Intelligence Reframed*, 47.

⁶⁴ Emmons, "Maneviyat Bir Zekâ mıdır?", 138-139.

⁶⁵ Emmons, "Maneviyat Bir Zekâ mıdır?", 133.

bulunan karakter özelliklerinin kişiliğe yerleşmesine; manevi bilgiden zekice yararlanma sayesinde elde edilebilecek duygusal esenlik, toplumsal işlevsellik, daha kaliteli ve memnuniyet verici bir hayat yaşama gibi olumlu sonuçlara ulaşmaya katkı sağlanmasını tavsiye etmiştir.⁶⁶

Emmons'un tavsiyelerinin BİLSEM'lerde uygulamaya konulması, Türk kültürüne ve eğitim sistemine uygun düşmektedir. Çünkü Türk kültüründe bireylerin manevi tekamülüne, en az teknik alandaki ilerlemeleri kadar önem verilir.⁶⁷ Zira Topçu'nun ifadesiyle manevi açıdan bakıldığında "İnsanın manevi yapısı düzenlenmedikçe, onun teknik bilgileri bir işe yaramıyor, hatta faydalı olmaktan çok, zararlı oluyor."⁶⁸ O halde BİLSEM adı verilen kurumlarda da üstün yetenekli öğrencilerin bireysel farklılıklarına uygun olarak manevi zekânın geliştirilmesi, en az diğer zekâ alanlarının geliştirilmesi kadar önemlidir denilebilir. Bu da ancak kurumlarda yetkin öğretmenler tarafından manevi potansiyelin işlenmesine ve bu hususta öğrencilere rehberlik edilmesine yönelik bir derse yer verilmesiyle mümkün olabilir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada üstün ve özel yetenekli bireylerin yetiştirilmesi amacıyla kurulan ve BİLSEM adı verilen kurumlarda manevi potansiyelin geliştirilmesine yönelik bir derse yer verilmesinin gerekçeleri ele alınmıştır. Çalışma sonucunda ulaşılan çıkarımlara göre muhtemelen genç bir kurum olmasından kaynaklı olarak BİLSEM'lerde sosyal ve fen bilimleri ile ilgili birçok alanda öğrencilere üst düzeyde destek eğitim verilirken gelişimin manevi boyutunun ihmal edildiği fark edilmemiştir. Oysa hiçbir insanın maneviyattan ve manevi ihtiyaçlardan soyutlanamayacağı, bundan dolayı da eğitimde bireyin maddi ve manevi yönlerinin bir bütün olarak ele alınıp geliştirilmesinin gerekliliği aşikârdır. Yine bireylerden oluşan toplumun da sadece maddi amaçlar için bir arada bulunan bir insan topluluğu değil, geçmiş yaşantılar neticesinde kabul gören ortak milli, manevi ve kültürel değerler zemininde teşekkül eden bir birliktelik olduğu bilinmektedir. Eğitim kurumlarında söz konusu değerlerin ihmal edildiği toplumlarda ilerleyen süreçte bir sosyal çözülme tehdidi baş gösterebileceği gibi bu değerlerin üst düzeyde içselleştirilerek güçlendirildiği toplumlardaysa toplumsal ilerlemeye katkı sağlayabilecek birlik, beraberlik ve dayanışma duyguları yaygınlaşabilmektedir.

Bilimsel alanda ya da eğitimde manevi boyutun ihmal edilmesi pozitivist yaklaşıma uygun bir tutumdur. Manevi değerleri değersizleştiren bu tutum birey ve toplum için pahalıya mal olabilmektedir. Çünkü bilim ve teknolojiye hâkim olan birey ve toplumlar maneviyattan uzaklaştığı taktirde bunu insanlığın zararına kullanabilmekte ya da mesleğini etik ilkelere aykırı bir şekilde icra edebilmektedir. BİLSEM'lerde manevi potansiyelin işlenmesine yönelik bir dersin bulunması, hem öğrencilerin manevi ihtiyaçlarını nasıl karşılayabileceklerini ve maneviyattan günlük hayatta nasıl yararlanabileceklerini öğrenmelerini hem de kurum bünyesinde bilim, üretim ve teknolojiye yön veren projeler geliştirirken madde ve mana bütünlüğü çerçevesinde bir bakış açısı kazanmalarını sağlayabilir. Bu da ülkenin geleceğine yön verme potansiyeli bulunan BİLSEM öğrencilerine bilim ve teknolojiyi çıkar amaçlı kullanmaktan ziyade insanlığın yararına kullanması için bilinç kazandırabilir.

BİLSEM öğrencilerinin manevi potansiyellerinin işlenmesi, edindikleri bilgi ve becerileri insanlığın yararına kullanacak bir bilinç kazanmaları, özel bir çaba gerektirir. Nitekim bu öğrenciler üstün yetenekleri dolayısıyla akranlarından farklı ve özel eğitim ihtiyaçlarına sahip olduklarına göre manevi gelişimleri için de bireysel farklılıklarına göre ayrı bir eğitime tabi tutulmaya ihtiyaç duyarlar. O halde halihazırda devam ettikleri okullarda din ve değerlerle ilgili olarak yer alan derslerin müfredatının normal gelişim gösteren bireylere göre hazırlanmasından dolayı BİLSEM çatısı altında öğrencilerin bu alandaki bilgi, beceri ve tutumlarını üst düzeyde geliştirmeyi amaçlayan, öğretim sürecinin alanında uzmanlaşmış öğretmenler tarafından yürütülmesi gereken ayrı bir dersin bulunmasına ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacın ilahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde yetişmiş ve alanında yetkin öğretmenler tarafından karşılanmasının eğitsel ve toplumsal bir gereklilik olduğu ifade edilebilir.

⁶⁶ Emmons, "Maneviyat Bir Zekâ mıdır?", 150-151.

⁶⁷ Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, 109.

⁶⁸ Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, 124.

BİLSEM öğrencilerinin manevi gereksinimlerinin karşılanması için ilgili paydaşlar tarafından şu önerilerin dikkate alınması faydalı olabilir:

- Başta din eğitimi ve din psikolojisi olmak üzere BİLSEM öğrencilerinin manevi ihtiyaçlarıyla ilgilenen alanlarda çalışmalar yürüten araştırmacıların genç bir kurum olan BİLSEM’lerde öğrenim gören öğrencilere yönelik çalışmalarını artırmaları faydalı olabilir. Bu bağlamda geçerliği ve güvenilirliği kanıtlanmış uygun ölçme araçlarıyla öğrencilerin manevi zekâlarını ölçen ve normal gelişim gösteren akranlarıyla karşılaştıran alan araştırmaları yapılabilir.

- MEB bünyesinde din eğitimi, din psikolojisi alanları başta olmak üzere ilgili akademisyenlerden, öğretmenlerden ve bakanlık personelinden oluşacak bir ekiple üstün yetenekli bireylerin manevi potansiyellerini geliştirmelerine yönelik bir ders ve içeriğinin hazırlanmasına dair çalışmalar yürütülmesi yararlı olabilir. İlerleyen süreçte bakanlığa bağlı olarak çalışan din dersi öğretmenlerine hizmet içi eğitimler verilebilir.

- İlahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde lisans düzeyinde üstün yetenekli öğrencilerin tanınması ve yetiştirilmesine yönelik dersler açılarak BİLSEM’de görev alacak personelin öğrenim sürecinde yetiştirilmesine, lisansüstü seviyede açılacak dersler ve bölümlerle de bu alanda kendilerini yetiştirmelerine katkı sağlanabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Aka, Muharrem. “Dine ve Kültüre Duyarlı Psikolojik Danışmanlık-I: Manevi Danışmanlık Perspektifinden Kuramsal Analizler”. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 2 (Aralık 2020), 201-233.
- Bilgin, Mehmet. “Bedensel ve Devinsel Gelişim”. *Eğitim Psikolojisi*. ed. Bilgin Yeşilyaprak. 57-81. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 23. Baskı., 2020.
- Coşkunsever, Asude. “Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri”. *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (Haziran 2022), 47-80.
- Creswell, John W. *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. ed. Selçuk Beşir Demir. çev. Esra Bukova Güzel vd. Ankara: Eğiten Kitap Yayınları, 4. Baskı., 2017.
- Çapçioğlu, İhsan. “Küreselleşme, Kültür ve Din”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 153-183.
- Demir Tümen, Sevinç. “Bilim ve Sanat Merkezi Öğrencilerinin Öğrenmeye İlişkin Tutumları: Bolu BİLSEM Örneği”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2019), 257-267.
- Emmons, Robert A. “Maneviyat Bir Zekâ mıdır? Gütülenme, Biliş ve Nihâî İlgi Psikolojisi”. çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu - Fatma Şengül. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2008), 133-158.
- Erdem, Metin - Kesgin, Bedrettin. “Manevi Destek Uygulayıcılarının Manevi Destek Hizmetlerine İlişkin Görüşleri”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 7/15 (2017), 124-140.
- Erdoğan, Eyüp. “Bilimin Doğuşunu Tarihsel Süreklilik İçerisinde İrdeleme”. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 6/3 (Aralık 2016), 165-173.
- Fraser, Deborah. “Some Educational Implications For Spiritual Giftedness”. *Gifted Education International* 18/3 (Ocak 2004), 255-265. <https://doi.org/10.1177/026142940401800304>
- Gardner, Howard. *Frames of Mind the Theory of Multiple Intelligence*. New York: Basic Books, 1993.

- Gardner, Howard. *Intelligence Reframed Multiple Intelligences for the 21st Century*. New York: Basic Books, 1999.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. çev. Cemal Güzel. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.
- Hill, Peter C. - Pargament, Kenneth I. "Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality: Implications for Physical and Mental Health Research." *American Psychologist* 58/1 (2003), 64-74.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar İlkeler Teknikler*. Ankara: Nobel Yayınları, 32. Basım., 2017.
- Karasu, Teceli vd. "Üstün Yetenekli Öğrencilerin İhtiyaç Duydukları Manevi Danışmanlık Hizmetleri Üzerine Bir İnceleme". *Din ve Bilim-Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2018), 112-127.
- Kaya, Nisa Gökden. "Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitimi ve BİLSEM'ler". *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/1 (2013), 115-122.
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 170-189.
- Kocabaş, Dilek - Toraman, Aynur. "Yoğun Bakım ve Ameliyathane Birimlerinde Çalışan Personelin İşyeri Maneviyatı Üzerine Bir Araştırma". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 5/12 (Aralık 2018), 393-403.
- McRobbie, Angela. *Postmodernizm ve Popüler Kültür*. çev. Almıla Özbek. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- MEB. *Bilim ve Sanat Merkezleri Öğrenci Tanılama ve Yerleştirme Kılavuzu*. Ankara: MEB Yayınları, 2022.
- MEB. *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*. Ankara: MEB Yayınları, 2016.
- MEB. *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*. Ankara: MEB Yayınları, 2019.
- MEB. *Bilim ve Sanat Merkezlerine Öğretmen Seçme ve Atama Kılavuzu*. Ankara: MEB Yayınları, 2021.
- Meydan, Hasan. *Din Eğitiminde Manevi Boyut (İnsanın Manevi Potansiyeli, Maneviyatçılık ve Din Eğitimi)*. İstanbul: DEM Yayın, 1. Baskı., 2015.
- Mora, Nejla. "Medya ve Kültürel Kimlik". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 5/1 (2008), 1-14.
- Okan, Nesrullah - Ekşi, Halil. "Logoterapi ve Maneviyat İlişkisi". *Psikoterapi ve Psikolojik Danışmada Maneviyat Kuramları ve Uygulamaları*. ed. Halil Ekşi. 161-183. İstanbul: Kaknüs Yayın, 2017.
- Okumuşlar, Muhiddin. "Çok Kültürlü Toplumlarda 'Din Hakkında Öğrenme' ve 'Dinden Öğrenme' Modeli". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (2007), 251-264.
- Özkan, Hasan Hüseyin. "Çoklu Zekâ Kuramı ve Eğitim Programı Öğeleri İlişkisi". *e-Journal of New World Sciences Academy* 3/2 (Mart 2008), 332-344.
- Renzulli, Joseph S. "The Three-Ring Conception of Giftedness: A Developmental Model for Creative Productivity". *Reflections on Gifted Education*. 55-86. Waco TX: Prufrock Press, 2016.
- Smith, Philip. *Cultural Theory: An Introduction*. New York: Harper&Brothers, 2001.
- Summermatter, Ayfer - Kaya, Çınar. "An Overview of Spiritually Oriented Cognitive Behavioral Therapy". *Spiritual Psychology and Counseling* 2/1 (Şubat 2017), 31-53.
- Şahin, Kamil. "Kültürel Yozlaşmaya Neden Olan Bir Unsur Olarak Televizyon". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2011), 243-277.
- Şenol, Cem. *Üstün Yetenekliler Eğitim Programlarına İlişkin Öğretmen Görüşleri (BİLSEM Örneği)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Master's Thesis, 2011.

-
- Taylor, Edward B. *The Origins of Culture and Religion in Primitive Culture*. New York: Harper&Brothers, 1958.
- Topçu, Nurettin. *Türkiye'nin Maarif Davası*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 8. Baskı., 2012.
- Tosun, Cemal vd. "Üstün Zekâlı Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine İlişkin Tutumlarının İncelenmesi". *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (2020), 43-76. <https://doi.org/10.18498/amailad.788278>.
- Utsch, Michael. "Pozitif Psikoloji'den Güdüler Din Psikolojisi Araştırmaları ve Terapik/Manevi Yardım Uygulamaları". çev. Abdulkerim Bahadır. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2008), 169-180.
- Vialle, Wilhelmina J. "Spiritual Intelligence: An Important Dimension of Giftedness". *Values and Foundations in Gifted Education*. ed. Kirsi Tirri. 171-186. Australia: Wollongong NSW, 2007.
- Wright, Andrew. *Spirituality and education*. London: Routledge, 2000.
- Yiğit, Yasin. *Maneviyat Eğitimi & Manen Güçlenmenin Yollarını Aralayan Dinî, Manevi, Tasavvufi, Psikolojik ve Pedagojik Bir Değerlendirme*. Ankara: Nobel Yayınları, 2. Baskı., 2022.